

Snegler, skjell og fjæresand

- fragmenter av bronsealderens gravrituale?

Nils Anfinset

Langs kysten av Norge finnes det flere tusen gravrøyser og gravhauger bygget gjennom mange tusen år. Noen av disse er datert til bronsealderen, og enkelte inneholder funn av snegler, strandstein, fjæresand og ulike typer skjell. Er dette tilfeldig, eller ser vi konturene av hvordan bronsealderens mennesker har oppfattet verden – der hav, liv og samfunn var tett knyttet sammen?

Mot slutten av yngre steinalder (ca. 2350-1700 f.Kr.) skjedde det relativt store endringer i Norge og resten av Skandinavia hvor jordbruk og husdyrhold fikk økt betydning, og medførte en rekke sosiale og teknologiske endringer i samfunnet. Sterke impulser fra det sørlige Skandinavia viser seg særlig i de importerte flintdolkene, og bronse får gradvis en mer sentral rolle for å vise status og velstand. Dette gjenspeiler seg på kysten av Sør-Vestlandet til Trøndelag gjennom gjenstandsfunn som kan knyttes til store deler av Sentral-Europa.

Bronsealderen; monumentale graver og gravskikk

Bronsealderen (ca.1700-500 f.Kr) i Norge har relativt store likhetstrekk med det sørlige Skandinavia med økende grad av bronse i begravelser og offernedleggelse, men i Norge er det også store regionale forskjeller.

Bronsealderen er en unik periode i skandinavisk sammenheng, og formidler et bilde av en levende og rik kulturell periode bygget på jordbruk og husdyrhold/fiske og kommunikasjon over store områder. Mange arkeologer anser bronsealderen for å være den mest spektakulære og kontrastfylte perioden i norsk sammenheng, men også den mest uavklarte i vår forhistorie. Fra Danmark kjenner vi de store gravhaugene og et svært rikt bronsemateriale, uten sidestykke i europeisk sammenheng. Det arkeologiske materialet i Norge står som en blek kontrast til dette. Derimot er det et rikt helleristingsmateriale datert til bronsealder som særlig er å finne langs Norskekysten. Her dominerer båter, men også motiver av spiraler, sirkler, fotsåler, skålgroper, dyr og mennesker i ulike former. De fleste er enige om at helleristningene fra bronsealder inngår som en sentral del i menneskenes forestillingsverden, hvor sær-

lig fruktbarhet og reiser har vært viktig.

I bronsealderen blir det i Norge i hovedsak bygget to typer monumentale graver; hauger fylt med jord og sand ofte med en kjerne av store rullestein, og steinrøyser. Jordhaugene dominerer i et område fra Vest-Agder til Sunnhordaland, mens røysene i hovedsak finnes fra Sunnhordaland til Trøndelag og stedvis også i Nordland. De fleste mener at gravskikken i bronsealderen skiller seg vesentlig fra tidligere perioder, og reflekterer nye organisatoriske trekk i samfunnet. Enkelte har også ment at bronsealderen i Norge hadde sitt opphav i den mykenske kulturen i Middelhavsområdet, og de senere årene har man i forskningen fokusert mye på ulike regioner i Europa og et utstrakt kontakt- og byttenettverk mellom disse. Det er åpenbart at det også på lavere nivå enn regioner, utspant seg relativt store lokale forskjeller, slik som vi

■ Fig. 1: Gravrøys, Lynshaugen, Randaberg, Rogaland. På grunn av sin strategiske beliggenhet ble ofte gravhauger og røyser benyttet til andre formål under 2. verdenskrig (foto. Arkeologisk Museum, UiS, Unimus).

ser antydninger til i bronsealderen i Norge. Her peker deler av kysten seg ut, hvor gravritualene endrer seg som en del av de endrede sosiale og politiske forholdene med en etablering av makteliter i enkelte områder.

Vi vet svært lite om de mange hundre, kanskje flere tusen røyser som ligger langs store deler av kysten. Arkeologen Eyvind de Lange er den eneste som planmessig og i større omfang undersøkte gravrøyser fra bronsealder på Vestlandet tidlig på 1900-tallet, og med få unntak er dette status også i dag – hundre år senere. Jordhaugene er særlig fremtredende i første del av bronsealderen, mens røysene er svært vanskelig å datere. I de tilfellene man har daterbare funn i røysene strekker

de seg over en større periode i bronsealderen og frem til begynnelsen av jernalder, hvor kremasjonsgraver gradvis blir mer fremtredende gjennom hele bronsealderen. Ofte benyttet man eldre jordhauger og røyser til å sette inn nye sekundære kremasjonsbegravelser. Tradisjonelt har endring i gravskikken vært et skille mellom eldre og yngre bronsealder. Mange arkeologer har argumentert for at dette innebar en endring i den religiøse oppfatningen om livet etter døden. Dette har man i stor grad gått bort fra, og nyere studier fra Østlandet har vist at det er like mange skjelettbegravelser som kremasjonsbegravelser fra eldre bronsealder. Andre har pekt på at de største og mest monumen-

tale av gravminnene fra bronsealder som lar seg datere, i hovedsak er dateret til midten av eldre bronsealder (1500-1100 f.Kr.). Svært mange av jordhaugene og røysene fra bronsealderen ble gravd på slutten av 1800- og begynnelsen av 1900-tallet, med varierende grad av dokumentasjon og profesjonalitet. Det betyr at man i mindre grad har vært opptatt av gravenes konstruksjon og innhold utover selve gravgavene eller gjenstandene som er funnet i forbindelse med gravene. I enkelte sammenhenger er det derimot gode beskrivelser som gjør at vi kan forstå mer av forestillinger mennesker har hatt tidligere.

Ritualer og arkeologi

Ritualer finnes i alle samfunn og er særlig knyttet opp mot overganger for mennesker som fødsel, pubertet, ekteskap og død. Vanligvis markerer disse sentrale og irreversible hendelser i menneskers liv.

Det er velkjent at ritualer i ulike sammenhenger kan være virkningsfulle for å etablere eller bekrefte status og politisk eller religiøs makt til en elite. Andre typer ritualer kan også være med på å dempe sosial ulikhet i perioder med store sosiale og økonomiske endringer. Ulike typer gjentagende praksiser knyttet til begravelser kan i så måte også vise til den rammen eller forståelsesverden til de som utøver denne praksisen. Om vi knytter det opp mot døderitualer, handler det

om hvordan man ser på døden, tematiserer hva som skjer etter døden og på den måten forsoner seg med det uunngåelige. Slik sett er ritualer knyttet opp til en forståelse av hvordan verden er til og den sosiale orden, og formidler felles meninger og forståelse enten rent konkret eller i form av symbolske uttrykk.

Nå kan det i arkeologisk sammenheng være vanskelig å direkte påvise ritualer og hvordan mennesker har oppfattet verden, siden dette er handlinger som for lengst har gått tapt. Derimot er det enkelte ganger materielle spor etter ritualer som kan gi oss innsikt i hvordan menneskene tidligere har forstått og opplevd verden. Videre kan vi støtte oss til etnografiske og antropologiske observasjoner, som kan gi oss

innsikt på mer generelt grunnlag. Det kan være gjentagende måter mennesker er begravet på, eller visse materielle uttrykk som gjentar seg i tid og rom, som viser til en institusjonalisert praksis. Ofte i en arkeologisk sammenheng har det vært et sterk fokus på selve gravminnet og gjenstandene, og i mindre grad selve handlingene som har omspunnet disse monumentene.

Når det gjelder begravelsesritualene i bronsealder er nettopp jordhaugene og røysene langs kysten spor etter disse ritualene. Dette ser vi av selve monumentene, men også mer detaljert i hvordan gravminnet er konstruert og hva det inneholder. Døderitualene er her en fellesnevner, og et uttrykk for en felles forståelse i bronsealderen

■ Fig. 2: Gravrøys på Unneset, Staveneset i Askvoll, Sogn og Fjordane (foto: Universitetsmuseet i Bergen, Unimus).

til tross for at selve gravritualet har vært knyttet til enkeltindividet. Det har i bronsealderens forskning også vært et sterkt fokus på solen som et viktig element i den forestillingsverdenen man hadde. I mye mindre grad har man fokusert på andre element, og slik som i denne sammenheng skal man heller ikke se bort fra at det faktisk både er regionale og lokale forskjeller. Antropologen Edmund Leach har pekt på at både arkeologi og komparativ etnografi viser veldig tydelig gjennom historien og på ulike steder i verden, at ulike typer samfunn har lagt stor rituell betydning på overganger og det vi kan definere som inngangsporter til andre verdener. Ofte er dette steder og elementer som kan knyttes til ild og vann på ulike måter. Sentralt i en arkeologisk sammenheng er når de strukturerende elementene i et ritual endrer seg over tid, og vi kan forklare dette med en endring i menneskenes forståelsesramme.

Bronsealderens graver fra Sør-Vestlandet til Nordland

Som nevnt var man i tidligere utgravninger mest interessert i gjenstandene i gravene og i mindre grad selve utformingen av selve gravminnet og detaljer knyttet til begravelsene. Mange av gravene som ble gravd på 1800- og tidlig på 1900-tallet hadde heller ingen funn, og er derfor heller ikke å finne i museenes databaser. Her er det innberetninger og beskrivelser som kan gi oss indikasjoner på om gravene faktisk tilhører bronsealderen på tross av sin funnfattigdom. I mange tilfeller inneholder også røysene eller gravhaugene flere graver som forteller at de har blitt brukt gjentatte ganger over en kortere el-

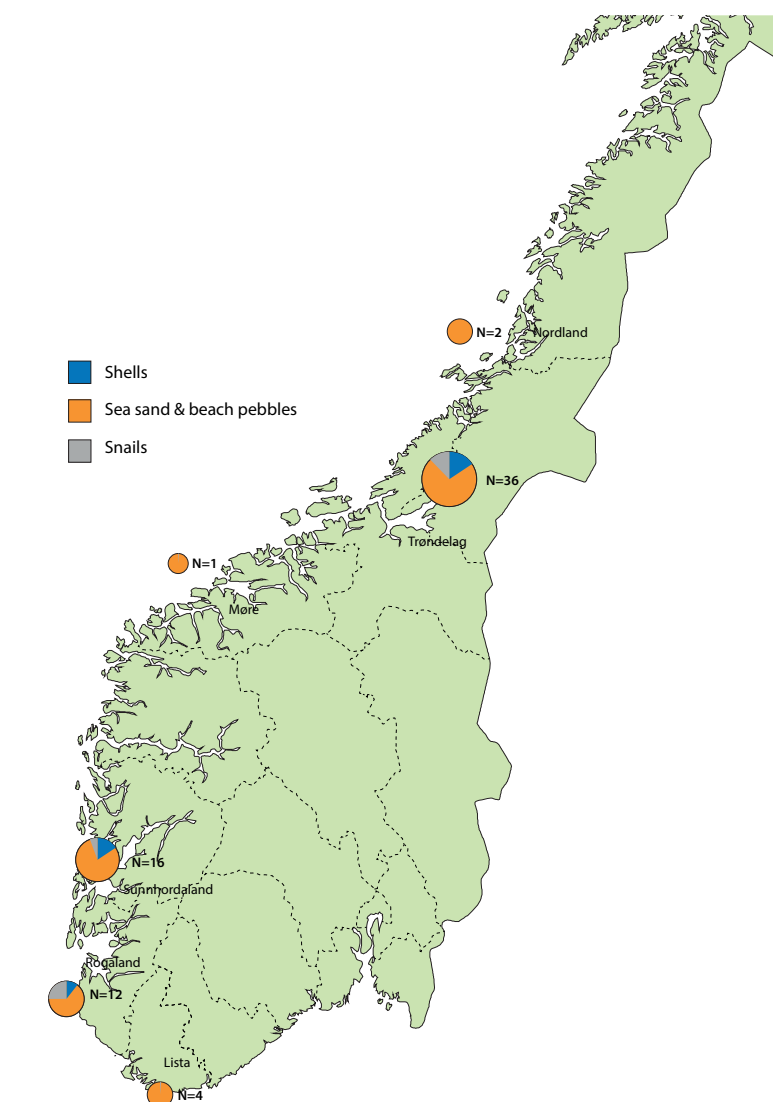

Fig 3: Kart med oversikt over graver med skjell, fjæresand og snegler basert på fylke (kart: Ragnar Børshheim, Universitetsmuseet i Bergen).

ler lengre tidsperiode. Mange av de store monumentale gravene fra eldre bronsealder har også mindre graver og kammer datert til yngre bronsealder eller eldre jernalder (500 f.Kr. – 550 e.Kr).

I Vest-Agder, nærmere bestemt Vanse på Lista finnes det en rekke gravhauger som er datert til bronsealderen. Av disse er det minst 4 som alle inneholder strandstein i bunnen av gravkisten. Det spesielle med disse gravene er at de alle er krema-

sjonsbegravelser og i Meberg-graven ble det blant annet funnet et bronseverd datert til siste del av eldre bronsealder (ca. 1300-1100 f.Kr.).

Rogaland er velkjent for sine svært rike funn og har gjennom hele bronsealderen vært et sentralområde. Her er det minst 12 graver datert til perioden som inneholder skjell, snegler og/eller fjæresand. Det er særlig to områder som skiller seg ut i denne sammenhengen – Jæren og Karmøy. Her finner vi både strand-

■ Fig. 4: Fra Shetelig sin utgravningen av Knaghaug på Karmøy, Rogaland. Merk den båtformede graven (foto: Universitetsmuseet i Bergen, Unimus).

stein og fjæresand inne i gravkammeret i både brente og ubrente graver. I tillegg er det en del graver som mangler opplysninger om begravelsesform. Snegler og skjell er funnet i seks av gravene. På Krosshaug ved Viste gård på Randaberg ble det i en stor haug som trolig har vært ca. 25 m i diameter funnet en kiste i gravens kjerne med deler av ett eller flere leirkar samt noen ubrente menneskebein. I bunnen av kisten var det en steinlegning som igjen var dekket av fin sand og en del oppløste beinrester. I tillegg lå det albuskjell og strandsnegl både i og utenfor selve kisten. I en gravhaug

på Bore i Klepp ble det mellom kraniet og den ene veggen på kisten funnet store mengder strandsnegl i en omkrets av 25 cm. I tillegg er det funnet fjæresand inne i kammeret på 3 bronsealders graver på Karmøy og en på andre siden av sundet i dagens Haugesund. I 1907 undersøkte Haakon Shetelig "Knaghaug" på Bø, Karmøy. Graven var allerede på dette tidspunkt svært skadet, og bestod opprinnelig trolig av tre graver. Shetelig gravde kun ut en grav. De øvrige to var blitt gravd ut tidligere. I den tidligere primærgraven var det funnet et sverd fra eldre bronsealder, i tillegg til at det og var en

yngre sekundærgrav som var fra eldre romertid. Det interessante med Shetelig sin utgravning var at den kan knyttes til eldre bronsealder og at den hadde form som en båt, hvor han skriver; "Skjønt der ikke fandtes oldsaker, kan den med al sikkerhet henføres til de ældre bronsealder, og den viser ogsaa, særlig ved den sandstrødde bund, analogier med kjente graver fra ældre bronzealder"

I Hordaland er det også funnet fjæresand, skjell og snegler i en rekke gravrøyser datert til bronsealder. Det interessante her er at de alle er lokalisert i Sunnhordaland,

hvor særlig Fitjar og Stord utmerker seg. I tillegg er det røyser både i Sveio, på Halsnøy og inne langs Hardangerfjorden som har tilsvarende innhold. I 1905 gravde Haakon Shetelig ut to røyser på Straumstein, Eide i Kvam. I den ene røysa noterte han at det var en grav som hadde en kiste av heller med fjærestein i bunnen men som ellers var tom. Den andre røysa bestod av 3 graver, som var konstruert på samme måten og den ene graven hadde en urne med brente bein og en ubestemmelig gjenstand av bronse. Her gjør Shetelig følgende bemerkning; ”Bunden var stródd med smaa runde fjærsten, som sikkert er lagt her med hensikt ved gravens anlægg; det samme var som nævnt tilfælde med det lille kammer i den nordre róis”. I Sunnhordaland har de fleste gravene som er datert til bronsealder kammer med strandstein, men det finnes også kammer med skjell og snegler. Et interessant trekk er også at de fleste gravene her er kremasjonsbegravelser og kan dateres både til eldre og yngre bronsealder.

Lenger nordover langs kysten er det svært få bronsealders gravrøyser som vi enten konkret kan knytte til perioden eller som har et innhold av fjæresand, skjell og snegler. I Sogn og Fjordane er det ingen graver med dette innholdet, til tross for at det er mange røyser som tentativt er datert til den samme perioden som røysene på Botnane i Bremanger og på Staveneset i Askvoll.

I Møre og Romsdal er det kun en røys med innhold av fjæresand. På Bremsnes på Averøy gravde P.P. Grønvig i 1880 Smedvågrøysa hvor han bl.a. skriver; ”... meget smukt tillavet Gravkammer, hvor Bunden

var bestrøet med fiin Sand”. Ut over dette er det ikke graver eller røyser i Møre og Romsdal som helt konkret kan knyttes til perioden. Det betyr ikke at de ikke eksisterer, men at de per i dag ikke er gravd ut eller man har ikke tatt notis av gravens innhold ved utgravning.

I Trøndelag finner vi en konsentrasjon av tilsvarende gravrøyser innerst i Trondheimsfjorden en rekke steder. Her er det minst 36 graver datert til bronsealder med et innhold av fjæresand, skjell og/eller snegler i kammeret på graven. Her er det særlig fjæresand som skiller seg ut som et dominerende trekk, men enkelte av gravene har også skjell eller snegler. Svært mange av disse er kremasjonsbegravelser fra eldre bronsealder, men en del av gravene var uten spor av verken brente eller ubrente bein. Her innerst i Trondheimsfjorden er det særlig gravfeltene Toldnes og Holan som ble gravd av Karl Rygh på slutten av 1800- og begynnelsen av 1900-tallet som skiller seg ut. Blant annet skriver Rygh om Grav XVIII på Toldnes hvor det også ble funnet en tutulus fra bronsealderens periode II (1500-1300 f.Kr) at ”Den var fuldstændig fyldt med ren grov sand, som må være hentet fra fjæren. ... Der kan dog neppe være tvivel om, at der her har været nedlagt brændte ben,...”. Det spesielle her er også at i mange av disse gravene ble det funnet bronser som er et godt grunnlag for datering av gravene. I tillegg til disse to gravfeltene finnes det tilsvarende graver flere steder på Inderøy, på Ytterøy, i Levanger og på Skatval. Felles for de alle er at de også er lokalisert nær sjøen med tilsvarende innhold.

Det er faktisk to røyser så

langt nord som til Vega i Nordland som har disse karakteristiske trekken. På Vike øst for Eidem lå det to lave røyser med få meters mellomrom. Karl Rygh undersøkte disse i 1908, og den første viste seg å ha et gravkammer dannet av store flate steiner og var omlag 2 m langt. Den hadde vært plyndret tidligere, men bunnen var her dekket med skjellblandet sand, som Rygh klart mente var brakt dit intensjonelt da røysen ble bygget. Den andre røysen hadde 3 strenger av fjæresand over bunnen, hvor de to i hver ytterkant forente seg og dannet et bredt tykt lag. Over dette var det et tykt kullag og deretter et steinlag. Kammeret i begge gravene var forstyrret, men de skulle ha hatt et tak av fint tillagde steiner og begge gravkamrene hadde den ene enden vendt mot sjøen.

Flere har senere lagt merke til at skjell, sand og strandsteiner er elementer som går igjen i gravene fra bronsealder. Det er neppe tilfeldig at det er gjennomgående elementer som sand, snegler, skjell og strandstein som finnes i bronsealderens graver. Spørsmålet er snarere hvilken betydning de kan ha hatt.

Ritualer og forståelsesramme - Hav-liv-samfunn

Det som synes å avtegne seg er at det i enkelte områder langs kysten har vært et sentralt element å knytte gravene i bronsealderen til havet, og kanskje spesielt overgangssonen mellom hav og land. Det er også visse typer skjell og snegler som ser ut til å gå igjen i gravene.

I Rogaland er det i alt 6 graver som inneholder snegler og skjell og i to av disse finnes begge deler. Disse er i hovedsak strandsnegl (*Littorina*

littorea) og kongsnegl (*Buccinum undatum*), samt albuskjell (*Patellidae*) som også er en snegle. I Hordaland er det 3 graver som inneholder skjell og snegler, og en av disse inneholder begge deler. I hovedsak er det også her albuskjell og strandsnegl som er vanlig, men i tillegg er det to graver som har inneholdt muslingskjell uten at dette er mer definert. Trøndelag er det området med flest graver med skjell og snegler, med hele 10 graver hvor 2 graver inneholder begge deler. Her som lenger sør er det strandsnegl som dominerer, men her finnes også kongsnegl, blåskjell, hjerteskjell og østers i gravene. Området rundt indre Trondheimsfjorden har flest graver og størst variasjon. I Vest-Agder er det ikke beskrevet funn av skjell eller snegler i gravkamrene, derimot har alle fjæresand eller strandstein som en del av kammeret, et element som er tilstede i nær sagt alle gravene fra Lista i sør til Nordland i nord.

At disse sneglene og skjellene er til stede i gravene fra bronsealder forteller oss derimot lite om hvorfor. Man skal heller ikke utelukke at noen av disse faktisk har en naturlig årsak og ikke er lagt ned med hensikt. Skjell og snegler kan for eksempel ha fulgt med når man har lagt ned fjæresand i kammeret. Derimot viser enkelte av utgravningsrapportene at dette ikke er tilfelle, og at både skjell, snegler og fjærestein må være lagt ned i graven som en del av gravritualene.

Det som er felles for både sneglene og skjellene vi finner i graver fra bronsealderen er at de alle finnes i eller i umiddelbar nærhet til tidevannssonen og kan lett høstes derfra. Derimot er det usikkert om

■ Fig. 5: Et fragmentert smykke funnet på Vigrestad, i Varhaug, Rogaland (B4320). foto: Universitetsmuseet i Bergen, Unimus

skjellene og sneglene har noen mer konkret betydning eller symbolikk knyttet til gravene. Det som er spesielt er at sneglene ikke kan leve uten sitt hus. I noen religioner har snegler en sentral rolle på grunn av sine egenskaper som å kunne trekke

seg tilbake og er knyttet til gjenfø-delse. Sett ovenfra er strandsneglen spiralformet, et mønster som er gjennomgående i bronsealderens dekorteknikk både når det gjelder bronsegjenstander og bergkunst. Fra Vigrestad i Rogaland er det fun-

net et smykke i en gravhaug fra eldre bronsealder som har form som en snegle. Felles for alle sneglene og skjellene er også at de er spiselige, og at de alle kan samles opp i fjæra ved lavvann.

Fjæresanden i gravene kan videre hentyde en nær kobling til sjøen, men også til det fruktbare og til overgangssonen. Vann er ofte knyttet til liv og død, til fruktbarhet og gjenfødelse, og transformasjon, og slik sett knyttet til selvforståelse og identitet. Dette viser at man har hentet visse elementer fra havet som symbol, som kan underbygge tolkningen om den sterke maritime tilknytningen i bronsealder. Dette er ikke bare et resultat av økonomiske forbindelse som reiser, men omfatter også et ideologisk nivå hvor fore-

stillingsverdenen er knyttet til elementer funnet i en overgangssone; mellom sjø og land – mellom liv og død. Mange steder er materialet i gravene større rullesteiner hentet fra strandsonen. Her blir overgangssonen mellom sjø og land viktig, det er nettopp en terskel og en inngang til døden. I denne sammenheng er det nettopp i overgangssonen mellom flo og fjæra at menneskene har tilgang, lenger ned i havet hadde man ikke tilgang. Videre har lokaliseringen av enkelte graver i noen tilfeller vært så nær datidens strandlinje at de tidvis har vært i nettopp denne sonen eller fra tid til annen har blitt overskyt med sjøvann. Det styrker relasjonen mellom hav, liv og samfunn. Nettopp her blir strandsonen et viktig element i forståelsen av

bronsealderen. Her inngår båten som et viktig element i denne overgangssonen, på ferden til en annen verden.

Dette er i en periode med økt fokus på maritime forbindelser som vi både ser i gjenstandsmateriale som kommer fra fjerntliggende områder, og det sterke fokuset på båter i bergkunsten datert til perioden. Arkeolog Melanie Wrigglesworth har blant annet sett på relasjonen mellom bergkunst og røyser i Sogn og Fjordane. Her ligger alle de lokalitetene som er med i studien langs skipsleia og med god utsikt mot fjordene hvor et av de dominerende motivene er båten. De eldste båtene er trolig fra tidlig bronsealder, mens majoriteten trolig kan knyttes til overgangen mellom eldre og yngre

■ Fig. 6: Helleristninger av båter fra Unneset, Askvoll, Sogn og Fjordane (foto: Universitetsmuseet i Bergen, Unimus).

bronsealder. Den nære koblingen mellom bergkunsten og røysene i området gjør det naturlig å sette dette inn i en maritim kontekst med god utsikt mot sjøen og skipsleia. Gravhaugene og røysene ligger i hovedsak ved sjøen eller leia, men de er ikke alltid like synlige fra sjøen. I så måte henvender røysene seg snarere utover, enn at de ment som seilingsmerker og de er konsentrert til enkelte områder.

I Rogaland er omtrent tre fjerdedeler av ristningene avbildninger av ulike typer båter. På Åmøy like nord for Stavanger finnes den største konsentrasjonen av ristninger, de aller fleste båter. Avbildninger av båter på berget finnes særlig i områder hvor man finner bronser i gravene særlig fra eldre bronsealder.

Tilsvarende finner vi også i Steinkjer-Stjørdal-området i Trøndelag. Disse er nært knyttet opp mot den nordiske bronsealderens ikonografi og til spredningen av et mer intensivt jordbruk. Trøndelag er nettopp et av de sentrale områdene for bronsealderens helleristninger i Norge med flere større konsentrasjoner, selv om ikke disse finnes i områdene hvor man har gravrøyser. Landskapet i indre Trondheimsfjorden kan ha blitt benyttet på ulike måter for graver, bosetning og helleristninger.

Smedvågrøysa på Averøy var i bronsealderen trolig knyttet til en passasje eller strøm mellom Smedvågen og Kjerkevågen, som da ville ha delt den nordlige delen av Averøy fra resten av øya. Om enn ikke helt identisk, finner en også i Sunnhor-

daland en rekke av røysene som inneholder fjæresand, skjell, strandstein eller snegler også ved sentrale passasjer som på Fitjar, og Storesund mellom dagens Haugesund og Karmøy. Ikke bare er dette sentrale steder og plasser langs kystleia, men deres plassering i bronsealderen tilsier også hvordan synlighet så vel som religiøse eller kosmologiske forhold har vært viktig. Derimot skiller gravene på Jæren og Lista seg ut i den forstand at de ikke umiddelbart kan knyttes til tilsvarende landskapsmessige faktorer. Likevel er det klart at deres innhold åpenbart har relasjoner til flo og fjære og overgangssonen mellom sjø og land.

Flo, fjære og tidevannsstrømmer har trolig vært sentrale ele-

■ Fig. 7: Helleristninger av båtfigurer fra Solbakkfeltet, Strand, Rogaland (foto: Nils Anfinset).

menter i den forestillingsverdenen menneskene i bronsealderen strukturerte forståelsen sin rundt. Dette gjelder både lokaliseringen av gravene ved tidevannsstrømmer som i Trøndelag, bergkunstens plassering og ikke minst innholdet i mange av gravene fra bronsealder. Strømmene, flo og fjære, kan derfor på lik linje med gravene bli sett på som passasjer knyttet til andre steder, myter og verdener.

Strandsonen – overgangen mellom liv og død

I sum peker dette mot en felles meningsforståelse knyttet til bronsealderens graver langs kysten av Norge fra Lista til Trøndelag og deler av Nordland. Her finner vi skjell, snegler, fjæresand og strandstein, samt de store rullesteinene som svært mange graver er bygd opp av. Dette knytter bronsealderens graver til et skille mellom liv og død, og en kommunikasjon av dette gjennom et standard sett av uttrykk og endringer som er irreversible. Her får den døde ny sosial status knyttet til en rekke seremonier som fremhever denne endringen. Lokalisering av mange graver ved strømmer og sund fremhever ytterligere sjøen eller nærmere bestemt strandsonen som en terskel og overgangssone mellom liv og død. Slik sett er røysene knyttet til visse religiøse forestillinger og en sammenheng mellom disse hvor det er en nær kobling mellom havet, livet og samfunnet.

Kilder:

- Anfinset, N. (2015). Metal, institutions and economic structures in southern Norway during the Early Bronze Age. In P. Suchowska-Ducke, S. Scott Reiter, & H. Vandkilde (Eds.), *Forging Identities. The Mobility of Culture in Bronze Age Europe. Report from a Marie Curie Project 2009-2012 with concluding conference at Aarhus University, Moesgaard 2012* (pp. 145-153). Oxford: British Archaeological Reports S2772.
- Bakka, E. (1976). *Arktisk og nordisk i bronsealderen i Nordskandinavia*. Trondheim.
- Bendixen, B. E. (1877). Indberetning om arkæologisk undersøgelser i 1876 *Særtrykk, Aarsberetning fra foreningen til Norges Fortidsminnesmerkers bevaring*. Kristiania.
- Bergsvik, K. A. (2006). Båtene ved Mostraumen: Bergkunst i grenseland. In R. Barndon, S. M. Innselset, K. K. Kristoffersen, & T. K. Lødøen (Eds.), *Samfunn, symboler og identitet - Festskrift til Gro Mandt på 70-årsdagen* (pp. 53-66). Bergen: Universitetet i Bergen.
- Broch, H. B. (2005). Den uberegnelige naturen - hvor uberegnelig? Antropologiske refleksjoner over vann. *Norsk Antropologisk Tidsskrift*, 16(1), 132-141.
- de Lange, E. (1906). Kalveid, Fitjar. Innberetning, Topografisk arkiv. Bergen Museum.
- de Lange, E. (1906). Store Eldö, Fitjar, p. og s. Innberetning topografisk arkiv. Bergen Museum.
- de Lange, E. (1912). Ornerte heller i norske bronsealdergraver *Bergens Museums Aarbok 1912* (pp. 3-36). Bergen: Bergen Museum.
- de Lange, E. (1919). En gullring fra eldre bronsealder *Stavanger Museums Aarbok 1918-19* (pp. 15-21). Stavanger: Stavanger Museum.
- Dommasnes, L. H. (2001). *Tradisjon og handling i førkristen vestnorsk gravskikk*. Bergen: Arkeologisk Institutt, Universitetet i Bergen.
- Eliade, M. (1958). *Patterns in comparative religion*. London: Sheed and Ward.
- Fett, P. (1973). *Fitjar prestegjeld. Førhistoriske minne i Sunnhordaland*. Bergen: Historisk Museum, Universitetet i Bergen.
- Grønnesby, G. (2009). En reise gjennom liv og død, ild og vann. En bronsealder gravruin i Steinkjer. In G. Grønnesby & M. M. Henriksen (Eds.), *Det 10. nordiske bronsealder-symposium 5.-8. oktober 2006* (Vol. 6, pp. 66-78). Trondheim: NTNU Vitenskapsmuseet.
- Grønnesby, G. (2012). Bronsealdergravene på Toldnes og Holan. Markører av passasje. In G. Grønnesby (Ed.), *Graver i veien. Arkeologiske undersøkelser E6 Steinkjer* (Vol. 8, pp. 172-185). Trondheim: NTNU Vitenskapsmuseet.
- Helliesen, T. (1898). Oldtidslevninger i Stavanger amt 1898 *Stavanger Museums Aarbok* (pp. 63). Stavanger: Stavanger Museum.
- Helliesen, T. (1902). Oldtidslevninger i Stavanger amt. Haaland prestegjæld *Stavanger Museums Aarshefte 1901*. Stavanger: Stavanger Museum.
- Helliesen, T. (1906). Oldtidslevninger i Stavanger Amt. Klepp prestegjæld. Bore sogn *Stavanger Museums Aarshefte 1905*.
- Johansen, E. (1979). Utsyn og innsyn fra Kjøkkøyvarden. In I. Martens & E. Mikkelsen (Eds.), *Universitetets Oldsaksamling 150 år. Jubileumsårbok 1979* (pp. 88-95). Oslo: Universitetets Oldsaksamling.
- Kaul, F., & Rønne, P. (2013). Bronzes, farms and rock art. The agrarian expansion of North Norway. *Adoranten*, 25-56.

- Kristiansen, K. (1987). Center and Periphery in Bronze Age Scandinavia. In M. J. Rowlands, M. Larsen, & K. Kristiansen (Eds.), *Centre and Periphery in the Ancient World* (pp. 74-85). Cambridge: Cambridge University Press.
- Kristiansen, K., & Larsson, T. B. (2005). *The rise of Bronze Age society: travels, transmissions and transformations*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Larsen, I. C. (1996). *Haugene fra eldre bronsealder på Jæren - en religionsarkeologisk analyse*. (Cand.Phil.), Universitetet i Bergen, Bergen.
- Leach, E. (1976). *Culture and Communication. The logic by which symbols are connected. An introduction to the use of structuralist analysis in social anthropology*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Linge, T. E. (2007). *Mjeltehaugen - fragment frå gravritual*. Bergen: Universitetet i Bergen.
- Lorange, A. (1876). *Samlingen af Norske Oldsager i Bergens Museum*. Bergen: Bergens Museum.
- Lund, E. H. (1933). En "tom" eldre bronsealders roisgrav på Skånes i Frol, Nord-Trøndelag. In S. Schmidt-Nielsen (Ed.), *Forhandlinger Bind X* (pp. 121-124). Trondheim: DKNVS.
- Lund, E. H. (1934). Graver og gravskikk i en bronsealders haug på Jæren *Stavanger Museums Årshefte for 1932-33* (pp. 57-69). Stavanger: Stavanger Museum.
- Mandt, G., & Lødøen, T. K. (2005). *Bergkunst. Helleristningar i Noreg*. Oslo: Det Norske Samlaget.
- Melheim, A. L. (2006). Gjennom ild og vann. Graver og depoter som kilde til kosmologi i bronsealderen i Øst-Norge. In C. Prescott (Ed.), *Myter og religion i bronsealderen: studier med utgangspunkt i helleristninger, graver og depoter i Sør-Norge og Bohuslän* (pp. 9-194). Oslo: Unipub.
- Marstrander, S. (1950). Jylland-Lista. *Viking*, XIV, 63-85.
- Myhre, B. (1972). Bronsealderens jordhauger i Etne i Sunnhordaland. *Arkeo*(1), 12-17.
- Myhre, L. N. (1998). Skipsettinger som religiøse symboler i graver fra eldre bronsealder Årbok for Karmsund (pp. 195-212). Hauge-sund.
- Myhre, L. N. (2004). *Trialectic archaeology: monuments and space in Southwest Norway 1700-500 BC*. Stavanger: Arkeologisk museum i Stavanger.
- Møllerop, O. (1963). Fra Rogalands eldre bronsealder Årbok Stavanger Museum 1962 (pp. 5-57). Stavanger: Stavanger Museum.
- Ringstad, B. (1986). *Vestlandets største gravminner. Et forsøk på lokalisering av forhistoriske maktsentra*. (Magistergradsavhandling i arkeologi), Universitetet i Bergen.
- Rygh, K. (1881). Undersøgelser af Gravhauger i Sparbuen og paa Inderøen *Foreningen til Norske fortidsminnesmerkes bevaring. Aarsberetning for 1880* (pp. 1-17). Kristiania.
- Rygh, K. (1882). Undersøgelser i Stjørdalen og Ørlandet i 1881 *Foreningen Til Norske Fortidsminnesmerkes Bevaring. Aarsberetning for 1881* (pp. 1-14). Kristiania: C.C. Werner & Co.
- Rygh, K. (1906). *En gravplass fra bronsealderen* (Vol. 1). Trondheim: DKNVS.
- Rygh, K. (1907). Oversigt over Oldsagsamlingens Tilvælst i 1907 af Sager ældre end Reformationen *Det Konglige Videnskabers Selskabs Skrifter 1907, No. 9* (pp. 1-44). Trondhjem: Aktietrykkeriet.
- Rygh, K. (1909). Oversigt over Oldsagsamlingens Tilvækst i 1908 af Sager ældre end Reformationen *Det Konglige Videnskabers Selskabs Skrifter 1908, No. 14* (pp. 1-46). Trondhjem: Aktietrykkeriet.
- Shetelig, H. (1904). Fortegnelse over de til Bergen Museum i 1902 indkomne sager ældre end reformationen. In J. Brunchorst (Ed.), *Bergen Museums Aarbog 1903*. Bergen: Jon Griegs Bogtrykkeri.
- Shetelig, H. (1908). Norske kulturforhold i bronsealderen *Foreningen til norske fortidsminnesmerkers bevaring Aarsberetning for 1907* (pp. 1-21). Kristiania.
- Schetelig, H. (1911). To bronsealders gravrøiser i Hardanger. In J. Holmboe (Ed.), *Bergen Museums Aarbog 1910* (Vol. 5, pp. 1-11). Bergen: Bergen Museum.
- Shetelig, H. (1925). *Norges forhistorie. Problemer og resultater i norsk arkæologi*. Institutt for sammenlignede kulturforskning.
- Turner, V. (1989 (1967)). *The Forests of Symbols. Aspects of Ndembu ritual*. London & Ithaca: Cornell University Press.
- Vandkilde, H. (2014). Breakthrough of the Nordic Bronze Age: Transcultural Warriorhood and a Carpathian Crossroad in the Sixteenth Century BC. *European Journal of Archaeology*, 17(4), 602-633.
- Wrigglesworth, M. (2007). Bronze Age rock art and burials in west Norway. *Arqueología y Territorio*, 4, 251-261.
- Wrigglesworth, M. (2011). *Finding your place. Rock art and local identity in West Norway. A study of Bronze Age rock art in Hardanger and Sunnhordaland*. (PhD) University of Bergen, Bergen.